

اثر بخشی حوزه در تربیت فرزند در نهاد خانواده

۱. مژگان احمدی^۱، راضیه داوری^۲، طاهره یوسفی^۳، سمیه صفری^۴، سارا سنگر کاووسی^۵

حوزه علمیه فاطمیه سلام الله علیها قروه درگزین، استان همدان

چکیده

این پژوهش به اثر بخشی حوزه در تربیت فرزند در نهاد خانواده پرداخته است، که از نوع تحقیقات بنیادی است. روش جمع آوری اطلاعات به صورت کتابخانه ای بوده است، که با بررسی کتاب های دینی و اخلاقی جمع آوری شده است. خانواده اولین و مهم ترین نهادی است که یک کودک در آن پا به عرصه هستی می گذارد و در آن رشد و تربیت می یابد. یافته ها نشان می دهد خانواده، به عنوان موثرترین عامل برای رسیدن به سبک زندگی اسلامی است و عناصر دیگری مانند روحانیت، مساجد و مراکز دینی و... در تربیت فرزندان اثرات فراوانی دارند. بنابراین در برنامه ریزی های تربیتی، باید با اولویت قرار دادن خانواده و بعد از آن به حوزه و روحانیت و مساجد و مراکز دینی به عنوان تأثیر گذارترین عوامل در تحقق سبک زندگی اسلامی، توجه ویژه ای کرد.

کلید واژه ها: تربیت، حوزه علمیه، خانواده، فرزند

^۱ استاد راهنما

^۲ نویسنده مسئول

^۳ نویسنده

^۴ نویسنده

^۵ نویسنده

مقدمه

تربیت، امری حیاتی و سرنوشت ساز برای بشر است و پایه هر گونه رشد، حرکت و تداوم آن است. در سایه تربیت است که انسان، رنگ انسانیت پیدا می کند و از موجودی صرفاً زیستی، فردی اخلاقی و انسانی می شود. برنامه های امروز بشر در تربیت انسان ها نمی تواند کارآمد باشند، به خاطر این که دچار محدودیت و نارسایی ها هستند. در علم امروزی، آینده نگری، بیش یا کم دچار تعصبات و اسارت عواطف و تمایلات نفسانی است. اصلاح فرزندان در شرایط پرتلاطم امروزی و نارسایی گوناگون جز از تأسی به پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و اهل بیت علیهم السلام امکان پذیر نیست. چنین برنامه ریزی در عرصه وجود، تنها از آن خداوند است که راه و رسم سعادت بشر را می تواند برنامه ریزی کند و از طریق وحی به نماینده خود اعلام کرده است.

تربیت فرزند از دیر زمان از دغدغه های مهم بشر و مورد توجه انسان های بزرگ بوده است. خداوند به عنوان اولین مربی بشر درباره تربیت انسان فراوان سخن گفته و با بیان راه کارهای مناسب در قرآن کریم، آنها را در اختیار مربیان قرار داده است. البته، راه کارهای قرآنی با دقت و تأمل در آیات قرآن و احادیث و تفاسیر مربوطه قابل دریافت می باشد که کارشناسان امور تربیتی باید به این مهم بپردازند. رهبران دینی و اندیشمندان اسلامی با الهام گیری از کلام خدا، هریک در موضوع تربیت فرزند تلاش نموده و دستورالعمل هایی در این زمینه ارائه کرده اند. خانواده، به عنوان نخستین نهاد بشری و کوچک ترین واحد اجتماعی، اثرگذارترین محیط بر شخصیت روانی و هویت فرهنگی فرزندان که آینده سازان جامعه اند، به شمار می رود. نقش پدر و مادر در خانواده مکمل یکدیگرند و برای تربیت کودک هر دو لازم و ملزوم یکدیگرند. نقش والدین از این جهت دارای اهمیت است که زیربنای یک جامعه سالم در خانواده پی ریزی می شود و خانواده، اولین مربی جامعه است که تعلیم و تربیت کودکان و نونهالان را که نسل آینده و سازنده کشورند، برعهده دارد.

تبیین و بیان مسأله

خانواده اولین و مهمترین نهادی است که یک کودک در آن پا به عرصه هستی می گذارد و در آن رشد یافته و تربیت می شود به همین دلیل خانواده یک نهاد بسیار مهم و بنیادین است که در شکل گیری شخصیت اخلاقی و رفتاری فرزندان بسیار مهم هستند لذا کوچکترین بی توجهی و نادیده گرفتن خانواده باعث ناهنجاری اخلاقی و رفتاری فرزند خواهد شد که این خود باری سنگین برای نهادهای مختلف جامعه خواهد بود و همچنین باری برای نهاد خانواده از لحاظ روحی به همین علت خداوند در دستورات دینی خود راه کارهای مختلفی برای تربیت دینی و صحیح فرزند ارائه نموده است. از آنجایی که حوزه های علمیه یک نهاد دینی و مهم هستند که در امر دین مطالعات زیادی دارند یکی از مرجع هایی بسیار مهمی هستند که می تواند آموزه های دینی خداوند درباره چگونگی تربیت فرزند را به خانواده ها بیاموزند و آگاهی بخشند و یاری گر خانواده ها در این زمینه باشند که چگونگی این کار مورد مطالعه در این مقاله است.

روش تحقیق: پژوهش حاضر که با عنوان اثر بخشی حوزه های علمیه در تربیت فرزند در نهاد خانواده می باشد؛ بر اساس نگرش، از نوع تحقیقات بنیادی است و به اعتبار موضوع تحقیق است. روش جمع آوری اطلاعات به صورت کتابخانه ای بوده است (با استفاده از فیش برداری و برداشت از مطالب) که با بررسی کتاب های دینی و اخلاقی جمع آوری شده است، دنبال دست یابی به پاسخی شایان برای پرسش های زیر است:

۱. تاریخچه حوزه های علمیه خواهران چیست؟

۲. چه چیز هایی از عوامل موثر در تربیت فرزند است؟

۳. نقش فرزندان در خانواده چیست؟

۴. نقش حوزه های علمیه در تربیت فرزند چیست؟

پیشینه پژوهش: تربیت فرزند کتاب های مختلفی وجود دارد از جمله کودک خود را بشناس ترجمه دکتر فرامرز نعیم اسلام تعلیم و تربیت نوشته آیت الله امینی حقوق فرزندان از دیدگاه اسلام نوشته محمد جواد ترتیبی چهار فرهنگ تربیت نوشته اسماعیل یزدی در این تحقیق سعی شده با کمک خدای متعال غیر از موارد کار شده در تربیت فرزند به نقش حوزه های علمیه در تربیت فرزندان در خانواده

بپردازد تا کمکی به تکمیل زنجیره تحقیق درباره تربیت فرزند بنماید. تاکنون تحقیق با عنوان اثر بخشی حوزه در تربیت فرزند در نهاد خانواده انجام نشده است. ولی تحقیقی با عنوان عوامل موثر بر تحقق سبک زندگی اسلامی در خانواده از منظر فرهیختگان حوزه علمیه خواهران به نگارش در آمده است. اکثر تحقیقات انجام شده میدانی در این زمینه یک یا دو مورد از عوامل ایجاد سبک زندگی اسلامی را بررسی کرده اند؛ البته درباره عوامل موثر در سبک زندگی اسلامی در ارتباط با نقش مؤثر خانواده در تربیت، مقاله ای وجود دارد. که در آن نقش الگوی تربیتی والدین در تربیت دینی فرزندان بررسی شده است. نتیجه مقاله نشان می دهد، نگرش مذهبی والدین نقش اساسی در تربیت دینی فرزندان در پی داشته است والدین نقش اساسی در تربیت دینی فرزندان در پی داشته است. (آقا محمدی، ۱۳۸۹ : ص ۸۷)

در ارتباط با نقش نهادهای آموزشی در گرایش دانش آموزان به امور دینی (سبک زندگی اسلامی) در مقاله میدانی دیگری با عنوان: «بررسی عوامل درون مدرسه ای جذب دانش آموزان مقطع متوسطه استان خوزستان به نماز» انجام شده که نتیجه این مقاله نشان می دهد؛ دانش آموزان مقطع متوسطه استان خوزستان به نماز» انجام شده که نتیجه این مقاله نشان می دهد؛ فضای دوستانه و رابطه صمیمی میان متولیان مدرسه و دانش آموزان گام بسیار مهمی در جهت هدایت جوانان به سوی ارزش های معنوی را در پی داشته است (بشلید، ۱۳۷۸، ص ۶۳)

در مقاله ی دیگری با عنوان: «بررسی تأثیر پایگاه اجتماعی - اقتصادی و میزان دین داری بر سبک زندگی دانشجویان دانشگاه تربیت معلم»، به رابطه بیشتر متغیر دین داری با سبک زندگی دانشجویان در مقایسه با پایگاه اجتماعی - اقتصادی آنان پرداخته شده است؛ (خانی، ۱۳۸۶، ص ۱)

همچنین مقاله دیگری در زمینه سبک زندگی و هویت اجتماعی جوانان، به مطالعه جوانان ۱۵ تا ۲۵ ساله طبقه متوسط شهری در شهرهای بزرگ پرداخته است که آنان به جای دنبال روی صرف از سبک زندگی از پیش تعیین شده، تا حدودی خود دست به تعیین انتخاب ها و موقعیت ها می زنند؛ این در حالی است که خاستگاه اجتماعی و خانوادگی، عامل مهم در شکل گیری سلیقه و ترجیحات جوانان بوده است. (رحمت آبادی و آقا بخشی، ۱۳۸۴، ص ۲۵۱)

اهمیت و ضرورت تحقیق

اهمیت تربیت دینی در جهان کنونی، در قالب فناوری رفتار و مهندسی ژنتیک شکل می‌گیرد، زندگی اخلاقی بشر در اثر نظام های ارزشی و انحلال مبانی مقدسات مورد تهدید قرار گرفته، پایدارترین عقاید دینی از وی گرفته شده، اندیشه‌های مکانیکی و عاریتی جایگزین آن گردیده و انسان با بحران های گوناگون درونی و بیرونی مواجه شده که مهم‌تر از همه بحران معرفت دینی و بدتر از آن، بحران تربیت دینی است.

مفهوم شناسی

ضروری است برای درک بهتر مقاله در واژه تربیت تاملی داشته و از نظر مفهوم شناسی به آن بپردازیم .

تربیت در لغت : در لغت واژه «تربیت» از ریشه «ربو» و از باب تفعیل است؛ چرا که کلمه ناقص، هنگامی که به باب تفعیل برده می‌شود ، مصدر آن‌ها بر وزن تفعله می‌شود . مانند : تربیه ، تزکیه ، تحلیه و (طباطبایی، ۱۳۷۹، ص ۱۷۱) این گونه که از سخن اهل لغت برمی‌آید، در این ریشه به نوعی می‌توان معنای زیادت و رشد را یافت و در موارد مختلف استعمال خود نیز این معنا را دارد.

عرب زبانان به تپه «رَبَوَه» می‌گویند ، چرا که نسبت به سطح زمین برآمده‌تر است.(احمد بن فارس، ج ۲ ، ص ۴۸۳)، نفس زدن را «ربو» می‌گویند چرا که به هنگام نفس کشیدن سینه برآمده می‌شود.(همان) و نیز «ربا» را بدین نام نهاده‌اند از آن روی که بر مال، افزوده می‌شود.(همان)

خلیل بن احمد فراهیدی، از لغت‌شناسان قرن دوم، در مورد معنای لغوی این واژه قائل است که ریشه آن به معنای زیادت هست ، به عنوان نمونه وقتی می‌گوییم : «رَبَا الْجَرَحَ وَ الْأَرْضَ وَ الْمَالَ وَ كُلَّ شَيْءٍ يَرْبُو رَبَّوًّا» هنگامی است که بدان افزوده شود و بیش از این مطلبی را بیان نمی‌دارد. (فراهیدی، ج ۸، ص ۲۸۴)

راغب اصفهانی، در کتاب مفردات ألفاظ القرآن در معنای این لغت همان سخن العین را آورده است و در کنار آن به بیان قولی نیز قایل شده است که اصل این کلمه از (رب) می‌داند که یک حرف آن برای تخفیف در لفظ به حرف (ی) تبدیل شده است. (راغب اصفهانی، ص ۳۴۰) او در بیان معنای «رب» این گونه آورده است: «الرَّبُّ فِي الْأَصْلِ: التَّربِيَةُ، وَ هُوَ إِنْشَاءُ الشَّيْءِ حَالًا فَحَالًا إِلَى حَدِّ التَّمَامِ.» (همان، ص ۳۳۶) نکته

منابع

* قرآن

* نهج البلاغه.

۱. آلبرت باندورا ماهر فرهاد، نظریه های یادگیری، ترجمه، تهران، نشر راهگشا.
۲. احسانی، محمد، نقش مادران در تربیت دینی فرزندان، مرکز پژوهش های اسلامی صدا و سیما، ج ۳۲، قمری دفتر عقل، ۱۳۸۷ ش.
۳. احسانی محمد، تربیت دینی خانواده، موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی (ره)، نشریه معرفت نویسنده، ج ۳۲.
۴. احمد بن فارس، معجم مقاییس اللغة، قم، چاپ اول، ج ۲، ص ۳۸۱، ۱۴۰۴ ق.
۵. آمدی، عبدالواحد، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۴۳۷ و رضی، ۱۳۷۰، ج ۱، ص ۱۵۶ و بحار الانوار، ج ۳۴، ص ۲۳۹، ۱۳۱۵ ش.
۶. آمدی عبدالواحد، غررالحکم و دررالکلم، بیروت، موسسه اعلمی، ۱۴۰۷، ج ۲.
۷. ابن بابویه محمد بن علی، مصحح غفاری علی اکبر، الخصال، ۱۴۱۶ ق، قم، جامع مدرسین.
۸. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، دارالفکر، بیروت، ج ۱۴، چاپ سوم، ۱۴۰۴ ق.
۹. احمد بن فارس، معجم مقاییس اللغة، محقق: عبدالسلام محمد هارون، قم، مکتب الاعلام اسلامی، بی تا، اول، ج ۲
۱۰. افخمی اردکانی محمد علی، تبیین روش های تربیت اجتماعی در نهج البلاغه، فصلنامه نهج البلاغه، شماره ۲۱-۲۲، بهمن ۱۳۸۶.
۱۱. الهی خراسانی مجتبی، نشریه حوزه، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، جلد: ۱۴۵
۱۲. امینی ابراهیم، بوستان کتاب قم. ۱۳۹۰ ش.
۱۳. باقری، خسرو، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، تهران، مدرسه، سیزدهم، ص ۵۳، ۱۳۸۵ ش.

۱۴. بخاری محمد بن اسماعیل، صحیح بخاری، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۹، ج ۲، «کتاب الوصایا»، ب ۹،
۱۵. بروجرودی، حسین، جامع أحادیث الشيعة، ج ۱۴، ص ۴۱۰.
۱۶. بروجرودی محمود، عروج، ۱۳۷۳ ش.
۱۷. بهشتی، محمد، مبانی تربیت از دیدگاه قرآن، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، تهران، چاپ اول، ۱۳۸۷ ش.
۱۸. پاک نیا تبریزی، عبدالکریم، عوامل تربیت فرزند صالح از منظر امام حسن مجتبی علیه السلام، نشریه مبلغان، ش ۱۳۱، ص ۵۲ تا ۶۹، ۱۳۸۹ ش.
۱۹. جوادی، خرمشاهی، اشکوری، خانی، دایره المعارف تشیع، جلد ۶، ص ۵۴۹، نشر حجتی، چاپ اول
۲۰. جوادی قاسم، حسنی علی، بررسی تاریخ حوزه علمیه حله، ۱۳۸۷ ش، شماره ۲۱.
۲۱. جهانگیری کیومرث، تربیت فرزند: حقیقت و رویکرد، نشریه، ش ۴۵۳، ص ۴ تا ۱۳۹۶، ۱۳۹۶ ش.
۲۲. حجتی، محمد باقر، اسلام و تعلیم و تربیت، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۵.
۲۳. حرّ عاملی، محمد بن حسن پیشین، ابواب احکام اولاد، ب ۸۲، ج ۱،
۲۴. حرّ عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ج ۱۵.
۲۵. حسن زاده صادق، تحف العقول، ج ۱.
۲۶. حسنی محمد ابراهیم، نقش روحانیت شیعه در گستره فرهنگ دینی بعد از انقلاب اسلامی، نشری اندیشه انقلاب اسلامی، ش ۷ و ۸، سال ۱۳۸۲.
۲۷. حسینی مصطفی، معارف معارف، تهران، دانش، ج ۷، واژه عقل، ۱۳۷۶ ش.
۲۸. حوزه و روحانیت، پیشخوان شماره ۳۸، در کلام خامنه ای، ص ۴۲۱.
۲۹. خمینی، صحیفه نور، ج ۲۱، ص ۸۸ و ۸۹، ۱۳۶۳ ش.
۳۰. خمینی (ره)، ۱۳۶۷ و پرتال امام خمینی ره.
۳۱. دانشنامه جهان اسلام، ج ۲۱، ۱۳۸۹ ش.

۳۲. دانشیار مرتضی، تاریخچه پیدایی و تحولات معنایی، نشریه پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی، سال ۴۵، ش ۱. ۱۳۹۱ ش.
۳۳. دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ج ۱۴۵.
۳۴. دلشاد تهرانی مصطفی، سیری در تربیت اسلامی، تهران، نشر و تحقیقات ذکر، چهارم، ۱۳۸۰.
۳۵. دمساز، غلامعلی، ازدواج و تربیت فرزند صالح (از منظر قرآن و عترت)، نشریه پیوند، ش ۳۸۴، ص ۷ تا ۸، ۱۳۹۰ ش.
۳۶. دیوبی جان، ترجمه مشفق همدانی، مرتضی، اخلاق و شخصیت، ۱۹۵۲ م.
۳۷. راجا، سعید؛ جاوید انوری، احمد، روش های زمینه ساز تربیت فرزند از دیدگاه اهل بیت علیهم السلام، نشریه مطالعات اهل بیت شناسی، ش ۱، ص ۱۱۷ تا ۱۳۶، ۱۳۹۳ ش.
۳۸. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، دفتر نشر الکتاب، تهران، چاپ دوم، ۱۴۰۴ ق.
۳۹. ربانی، هادی؛ موسوی، سید محسن آینه یادها نویسنده ج ۱.
۴۰. شعاری نژاد، علی اکبر، روانشناسی رشد، نشر اطلاعات، تهران، ۱۳۶۴ ش.
۴۱. شریعتمداری علی، تعلیم و تربیت اسلامی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۳، نهم.
۴۲. شهید ثانی، زین الدین، منیة المرید، قم، اسماعیلیان، «آداب المعلم فی نفسه»، ۱۳۸۴ ش.
۴۳. صافی گلپایگانی لطف الله، سیر حوزه های علمی شیعه، ۱۴۳۰ ق.
۴۴. طباطبایی محمد رضا، پیشین، ص ۷۲؛ حمید محمدی، صرف متوسطه، قم، دارالذکر، ۱۳۸۱، ۵۴.
۴۵. طباطبایی محمد رضا، صرف ساده، قم، دارالعلم، ۱۳۷۹، ۴۹.
۴۶. طوسی محمد بن حسن، الغیبه، ترجمه عزیزی، نشر قم، مسجد مقدس جمکران، ج ۱، ۱۳۸۷.
۴۷. عباسی ولدی، محسن، من دیگر ما، آیین فطرت، ج ۱، ص ۶۱، ۱۳۹۷ ش.
۴۸. فاضل قانع، حمید، نشریه مطالعات راهبردی علوم و معارف اسلام، شماره ۲، ۱۴۳۲ ق.
۴۹. فراهیدی خلیل بن احمد، العین، قم، هجرت، بی تا، دوم، ج ۸.
۵۰. فلسفی محمد تقی، جوان از نظر عقل و احساسات، ج ۱، هیئت نشر معارف اسلامی، ۱۳۸۶ ش.

۵۱. فیض علی نقی، صحیفه سجّادیه، ترجمه فیض علی نقی، دعای ۲۵، ۱۳۷۵ ش.
۵۲. قائم مقامی، ۱۳۵۶.
۵۳. قاسم پور دهقانی علی، جعفری ابراهیم، سازواری ها و نا سازواری های تلقین در تربیت دینی، دوفصلنامه علمی- پژوهشی تربیت اسلامی، س ۴، ش ۸، ص ۲۷ تا ۴۳، ۱۳۸۸ ش.
۵۴. کاشانی زهره، تاریخ حوزه علمیه قم از تأسیس تا سده چهارم، دوفصلنامه علمی- پژوهشی تربیت اسلامی، ش ۸، ۱۳۸۸.
۵۵. کلینی محمد بن یعقوب، فروع کافی، بیروت، دارالاضواء، ج ۶، ب «الاسماء و الکنی»، ح ۶، ۱۴۱۳ ق.
۵۶. کلینی محمد بن یعقوب، الکافی، ترجمه کوه کمره ای، محمد باقر، تهران، مکتبه الاسلامیه، ج ۱، ۱۳۸۱ ش.
۵۷. کلینی محمد بن یعقوب، اصول کافی، ترجمه مصطفوی، جواد، ج ۱، ۲، کتابفروشی علمیه اسلامی، تهران- ایران، ۱۳۴۴ ش.
۵۸. کمالی سرپلی عبدالله، تاریخی پیدایش حوزه های علمیه، نشریه سخن تاریخ، ش ۷، ۱۳۸۸ ش.
۵۹. گروه علوم تربیتی موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی؛ مجموعه مقالات تربیتی، قم، موسسه امام خمینی، چ اول، ص ۵۷، ۱۳۸۸ ش.
۶۰. گروه نویسندگان، تربیت دینی در جامعه اسلامی معاصر، قم، موسسه امام خمینی؛، ۱۳۸۸، اول.
۶۱. گروه نویسندگان، فلسفه تعلیم و تربیت، پیشین، ج ۱.
۶۲. گروه نویسندگان، فلسفه تعلیم و تربیت، قم، دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، هفتم، ج ۱، ۱۳۸۴ ش.
۶۳. متقی علی بن حسام الدین، کنز العمال، بیروت، ح ۴۵۴۸۳، ۱۴۱۳ ق.
۶۴. مجلسی محمد باقر، بحار الأنوار، ج ۷۴، ص ۷۲، ۱۰۷۱ ق.
۶۵. مجله پگاه حوزه علمیه، ش ۵۱، ۱۳۸۷ ش.
۶۶. محمدی ری شهری محمد، حکمت نامه کودک، ترجمه عباس پسندیده، قم، دارالحديث، ۱۳۸۵ ش.

۶۷. محمدی ری شهری، محمد، میزان الحکمة نویسنده، ج ۲.
۶۸. مصباح، محمدتقی اخلاق در قرآن، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ج ۲، ۱۳۷۶ ش.
۶۹. مصطفوی حسن، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، بیروت، دارالکتب العلمیه، بی تا، سوم، ج ۴.
۷۰. مطهری مرتضی، تعلیم و تربیت در اسلام، انتشارات صدرا، تهران، چاپ سی و سوم، ص ۵۶، ۱۳۷۸ ش.
۷۱. مطهری مرتضی، مجموعه آثار، قم، صدرا، یازدهم، ج ۲۲، ۱۳۸۳ ش.
۷۲. مکارم شیرازی ناصر و همکاران، تفسیر نمونه، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ج ۲۴، ۱۳۷۳ ش.
۷۳. ملکوتی نیا، علی، بی میلی خانواده ها به فرزند آوری به دلیل دشواری تربیت فرزند، نشریه مبلغان، ش ۲۳۵، ص ۷۴ تا ۸۴، ۱۳۹۷ ش.
۷۴. مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی (ره)، نشریه معرفت، سال ۱۶ - ش ۱۱۷ - شهریور ۱۳۸۶ - ۱۰۶-۹۷، ج ۱۱۷.
۷۵. موسوی اردبیلی، عبدالکریم، همپای انقلاب نویسنده: جلد ۱.
۷۶. ویل دورانت، مترجم زریاب خوبی عباس، لذات فلسفه، ۱۹۲۹ م.
۷۷. منبع تبیان.